

GARANȚIILE DIN 13 APRILIE 1939 ȘI VALABILITATEA LOR CONTRA AMENINȚĂRII SOVIETICE LA ÎNCEPUTUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL: NOI SURSE (Partea II)¹

CZU: 94(498-478)1939

DOI: <https://doi.org/10.52673/18570461.25.2-77.13>Doctor în istorie **Mihai ȚURCANU**E-mail: mihai.turcanu@protonmail.comORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5-33-127X>

Institutul de Istorie, USM

THE GUARANTEES OF APRIL 13, 1939 AND THEIR VALIDITY AGAINST THE SOVIET THREAT AT THE BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR: NEW SOURCES (Part II)

Summary. This is the second part of an article that examines new archival documents regarding the validity against the Soviet threat of the Western security guarantees given to Romania on April 13, 1939. The issue of the security guarantees of April 13, 1939 was intensely discussed in the context of Turkish-Soviet negotiations. The failure of these negotiations led to the signing of the trilateral Anglo-French-Turkish Mutual Assistance Treaty of October 19, 1939. The British, French and Turks were keen to avoid at all costs engaging in military conflicts with the Soviets. Ultimately, the official position was that the guarantees did not cover Soviet aggression, and the Romanians were disappointed by the lack of concrete military support.

Keywords: security guarantees, April 13, 1939, Romania, Western Allies, Moldova.

Rezumat. Aceasta este cea de a doua parte a articolului care examinează noi documente de arhivă referitor la problema valabilității contra amenințării sovietice a garanțiilor occidentale de securitate acordate României la 13 aprilie 1939. Problema garanțiilor de securitate din 13 aprilie 1939 a fost discutată intens în contextul negocierilor turco-sovietice. Eșecul acestor negocieri a fost urmat de semnarea Tratatului trilateral de asistență mutuală anglo-franco-turc din 19 octombrie 1939. Britanicii, francezii și turcii își doreau să evite cu orice preț angajarea într-un conflict militar cu sovieticii. În cele din urmă, potrivit poziției oficiale, garanțiile nu acopereau o agresiune sovietică, iar românii au fost dezamăgiți de lipsa de sprijin militar concret.

Cuvinte-cheie: garanții de securitate, 13 aprilie 1939, România, Aliații occidentali, Moldova.

Problema garanțiilor din 13 aprilie 1939 a fost analizată atât de români, cât și de britanici, francezi și chiar de sovietici, în contextul tratatelor turco-sovietice de la sfârșitul lunii septembrie și începutul lunii octombrie 1939 în vederea semnării unui acord de securitate. Negocierile au eșuat din două motive principale: în primul rând, sovieticii au solicitat asigurări din partea turcilor că nu vor intra în conflict de partea Aliaților occidentali împotriva germanilor; în al doilea rând, Stalin a încercat să obțină controlul asupra Strâmtorilor, ceea ce a generat tensiuni suplimentare. Ulterior, turcii au semnat cu britanicii și francezii Tratatul trilateral de asistență mutuală din 19 octombrie 1939.

Tratatul conținea un protocol adițional secret² care îl făcea inoperabil contra sovieticilor, venind în întâmpinarea preocupărilor turcilor în acest sens. Vestea semnării Tratatului trilateral anglo-franco-turc a fost primită la București „fără prea mult entuziasm”, raporta Reginald Hoare, ministrul britanic la București, superiorilor săi. Deși românii realizau că acest tratat reprezenta, la acea vreme, un succes diplomatic al Aliaților occidentali și apreciau fermitatea demonstrată de turci în fața presiunilor aproape ultimative ale sovieticilor, care vizau restricționarea accesului naval occidental în Marea Neagră, ei erau totuși dezamă-

¹ Mihai Țurcanu. *Garanțiile din 13 aprilie 1939 și valabilitatea lor contra amenințării sovietice la începutul celui de-Al Doilea Război Mondial: noi surse (Partea I)*. În: Akademos, Revistă de știință, inovare, cultură și artă, nr. 1(76), 2025.

² „Obligațiile asumate de Turcia în temeiul tratatului sus-menționat nu pot constrânge această țară să întreprindă acțiuni care au ca efect sau ca urmare intrarea în conflict armat cu Uniunea Sovietică. Prezentul protocol va fi considerat ca parte integrantă a Tratatului încheiat astăzi între Franța, Regatul Unit și Turcia.” [1].

giți de faptul că această înțelegere nu aducea niciun fel de avantaje României. Românii considerau, pe bună dreptate, că pentru statul român, tratatul nu avea o semnificație majoră, având în vedere reticența Turciei de a se angaja într-un curs potențial ostil sovieticilor [1, f. 225].

Eșecul tratatelor dintre turci și sovietici l-a determinat pe Hoare să propună includerea³ în discuțiile trilaterale anglo-franco-turce a necesității identificării opțiunilor concrete pentru sprijinirea României în eventualitatea unei agresiuni sovietice, având în vedere că o astfel de agresiune ar fi fost aproape sigur însoțită de una germană, prin Ungaria [3, ff. 145-146]. Sugestia lui Hoare era însă în contradicție cu politica guvernului britanic de a evita orice posibilitate de angajare în conflict cu sovieticii, cu excepția cazului în care aceștia ar fi atacat Anglia. Prin urmare, sugestia dată a fost respinsă, cu argumentul că atitudinea turcilor față de implicarea într-un conflict cu sovieticii nu s-ar fi schimbat în urma vizitei eșuate a lui Saraçoğlu la Moscova, iar protocolul adițional secret cu nr. 2 din proiectul viitorului tratat rămânea în continuare „bătut în cuie” [4, ff. 147].

Ministrul României la Londra, Viorel Tilea, a considerat și el că ruperea negocierilor turco-sovietice oferea o nouă oportunitate de a ridica problema garanțiilor. Chiar din ziua semnării Tratatului anglo-franco-turc, el le-a arătat oficialilor britanici că, în pofida clauzei secrete sovietice (care, din câte se pare, era un „secret” cunoscut de toată lumea), acțiunile sovieticilor au modificat situația într-atât de mult, încât turcii ar fi fost dispuși să susțină o inițiativă britanică de sprijinire a României împotriva URSS, dacă britanicii ar fi manifestat suficientă determinare în acest sens. În afară de raționamentul dat, identic, de altfel, cu cel înaintat de Hoare, Tilea a adăugat următorul avertisment: în cazul în care ar fi devenit evident faptul că Aliații nu intenționau să sprijine România împotriva unei agresiuni sovietice, România va aluneca definitiv în orbita politică și economică a Germaniei. Poziția Foreign Office-ului însă a rămas neschimbată [5, ff. 152-153] și în fața acestor ultime raționamente, corecte, de altfel, ale lui Tilea, deși nu se poate afirma că oficialii britanici nu le înțelegeau sau nu erau de acord cu ele, existând alte considerente care trebuiau să primeze în ierarhia generală a obiectivelor impuse de scopul de a câștiga războiul.

Revenit de la Moscova, ministrul turc de Externe, Şukru Saraçoğlu, i-a comunicat ambasadorului român

³ În istoriografie poate fi întâlnită o interpretare greșită a acestor surse primare și, ca rezultat, concluzia greșită că sugestia respectivă i-ar fi fost făcută de Saraçoğlu lui Knatchbull-Hugessen la 17 octombrie 1939 [2, pp. 87-88].

de la Londra, Vasile Stoica, că rușii intenționau să pună în discuție problema Basarabiei, dar că nu erau pregătiți să meargă până la război pentru a anexa teritoriul. Cu toate acestea, Rusia sovietică părea să revină la politica Rusiei țariste. După semnarea tratatului din 19 octombrie, Saraçoğlu l-a asigurat pe ambasadorul român la Ankara, V. Stoica, că un atac rusesc asupra României ar viza nu doar România și Rusia, ci și celelalte state balcanice și Turcia. În acest caz, Turcia ar acționa în conformitate cu interesele sale, în coordonare cu Marea Britanie și Franța [6, ff. 12-13] [7, f. 291]. În istoriografia românească, care s-a ocupat de problema Basarabiei în contextul anului 1940, poate fi detectată tendința de a interpreta într-un mod oarecum romanțat declarațiile respective, consemnate în documentele românești, pe care Saraçoğlu și alți turci se pricepeau a le face în cei mai ambigui termeni. E posibil ca istoricii români să fi abordat aceste aspecte aproape exclusiv prin prisma documentelor românești, care reflectă mai degrabă ceea ce românii ar fi vrut să audă de la turci, decât poziția reală a acestora din urmă. Astfel, Grigore Gafencu le sugera lui Hoare și lui Adrien Thierry (ambasadorul Franței la București), la 3 noiembrie 1939, că declarația făcută de Saraçoğlu lui Stoica, la care tocmai ne-am referit, exprimă intenția Turciei de a sprijini România în eventualitatea unui atac sovietic [8, ff. 169-170]. În aceste circumstanțe, ministrul român de Externe i-a informat pe Hoare și Thierry că, la începutul lui noiembrie 1939, a respins propunerea atașatului militar-aviatic al Legației germane, Alfred Gerstenberg, făcută în urma semnării Tratatului din 19 octombrie 1939, potrivit căreia garanțiile occidentale nu aveau nicio valoare în fața amenințării sovietice, iar singura salvare pentru România ar fi fost Germania.

Este dificil de stabilit dacă acea „destăinuire” a lui Gafencu reflecta o împrejurare reală sau dacă ea avea doar scopul de a-i impresiona pe francezi cu aparența unei convingeri a românilor privind o presupusă loialitate occidentală față de ei. În orice caz, Hoare „s-a simțit dator” să-i atragă atenția ministrului român asupra faptului că toate instrucțiunile primite până atunci de el „arătau clar că nici guvernul Majestății Sale [britanice] și nici cel francez nu considerau că ar fi fost posibil să intervină activ în apărarea României contra Rusiei” [9, ff. 168-170].

Britanicii n-au destăinuit nimănui, în afară de francezi, răspunsul lor la interpelările lui Tilea și Gafencu de la sfârșitul lunii septembrie 1939 referitoare la valabilitatea garanțiilor în fața amenințării sovietice. Ambasadorul britanic la Ankara, Knatchbull-Hugessen, care nici el nu cunoștea decizia guvernului în această privință, le-a solicitat superiorilor să-l autorizeze să-i

informeze „în cea mai strictă confidențialitate” pe turci despre aspectul dat, deoarece decizia în cauză „nu avea cum să nu influențeze politica Turciei și atitudinea ei în orice alte negocieri cu sovieticii” [1, f. 166].

Funcționarii de la Foreign Office au apreciat că, în virtutea relațiilor stabilite prin Tratatul din 19 octombrie, Marea Britanie n-avea de ales și trebuia să le comunice turcilor răspunsul oferit de Edward Wood de Halifax lui Tilea pe 17 octombrie, la care ne-am referit în prima parte a acestui articol. Este însă de remarcat faptul că Foreign Office-ul considera necesar să le sublinieze turcilor că acel răspuns nu constituia decizia definitivă a Marii Britanii, iar o hotărâre finală avea să fie luată doar în cazul în care un atac sovietic s-ar fi materializat, în funcție de circumstanțele existente „și ar fi fost în mod necesar luată în consultare cu turcii”.

Totuși, britanicii admiteau, în particular, că „pentru toată lumea și în primul rând pentru Turcia” era evident – ținând cont de Protocolul nr. 2 al Tratatului din 19 octombrie 1939 – că existau dificultăți enorme în acordarea oricărui sprijin britanic României [11, ff. 172-175]. Mai mult, așa cum s-a menționat deja în partea întâi a acestui articol, cei mai înalți funcționari britanici practic excludeau posibilitatea unei intervenții în favoarea României, chiar și în ipoteza asigurării sprijinului turcesc. Atitudinea rezervată exprimată de britanici era motivată fie de o intenție calculată de a-i flata pe turci, fie, mai probabil, de anticiparea faptului că un atac sovietic împotriva României s-ar fi putut produce într-un context în care Londra ar fi ajuns la concluzia definitivă că Moscova și Berlinul nu acționau doar în tandem, ci în alianță. Cu privire la forma definitivă a informării turcilor, britanicii trebuiau să se consulte mai întâi cu francezii [12, f. 167], însă, la fel ca în cazul răspunsului ce trebuia dat românilor, lucrurile au stagnat din nou, în pofda acordului fundamental dintre Aliați în legătură cu chestiunile în cauză.

Răspunsul francez la interpelarea lui Halifax privind modalitatea informării s-a rezumat la propunerea de a le sugera românilor să obțină acordul turcilor referitor la aplicarea garanțiilor occidentale în eventualitatea unei agresiuni sovietice” [13, ff. 183-187] [14, pp. 622-623]. Această idee a fost însă privită cu reticență de britanici, care considerau că, lăsate să evolueze astfel, evenimentele ar putea scăpa foarte ușor de sub control, într-un mod care le-ar fi fost nefavorabil. Cadogan a reacționat imediat, subliniind că nu exista niciun motiv să se revină asupra poziției deja exprimate în fața românilor în privința valabilității garanțiilor [15, ff. 172-173, 176]. Conducerea Ministerului britanic de Externe a cenzurat însă inițiativa dată, subsecretarul adjunct de stat pentru afaceri externe, O. Sargent, socotind că aceasta nu ar

fi condus la un rezultat dezirabil. În opinia sa, dacă s-ar fi dovedit că turcii, în pofda celor declarate de Gafencu lui Hoare pe 4 noiembrie 1939 despre atitudinea lor, se opuneau în continuare categoric contra sprijinirii României împotriva sovieticilor, atunci un demers de această natură n-ar fi făcut decât să trezească noi suspiciuni la Ankara. Aceasta, în condițiile în care, prin „clauza sovietică” (Protocolul secret nr. 2) a Tratatului din 19 octombrie 1939, turcii deja se pusese la adăpost de orice posibilitate de implicare într-un asemenea conflict.

Pe de altă parte, dacă turcii, în eventualitatea unor astfel de consultări, ar fi declarat că sunt dispuși să sprijine militar România împotriva Uniunii Sovietice, atunci, arăta franc O. Sargent, britanicii s-ar fi aflat „într-o situație penibilă”, devenind evident faptul că nu intenționau să vină în sprijinul României contra sovieticilor, cu sau fără concursul turcilor. Sargent mai intuia, corect, că informațiile deținute de Gafencu cu privire la poziția turcilor în problema Basarabiei ar fi putut reprezenta „o interpretare greșită a celor spuse de Saraçoğlu lui Stoica.

Din aceste considerente, Sargent considera că era preferabil ca turcilor să li se comunice pur și simplu răspunsul dat de guvernul britanic lui Tilea, fără alte comentarii [16, ff. 173-175]. Și în discuțiile cu francezii, Orme Sargent ridica retoric întrebarea privind poziția pe care Aliații ar fi trebuit să o adopte în ipoteza – improbabilă, dar posibilă – în care Turcia s-ar fi declarat pregătită să participe la un efort comun de sprijinire a României împotriva URSS. Sargent îi întreba cu subînțeles pe francezi dacă Aliații trebuiau să intre în război cu sovieticii într-un asemenea caz.

Totodată, britanicii considerau că abordarea premierului francez Edouard Daladier risca să creeze turcilor impresia că Marea Britanie și Franța încercau să-i împingă în prima linie în fața unei eventuale ofensive sovietice, slăbind astfel încrederea Ankarei în relația cu Aliații. Aceasta, în contextul în care Turcia manifestase în repetate rânduri o preocupare extremă de a evita orice posibilitate de conflict cu URSS și, așadar, ar fi fost pusă într-o situație jenantă de orice aluzie anglo-franceză privind necesitatea de a discuta cu România „o eventualitate pe care prefera pentru moment să nu și-o imagineze”. În plus, britanicii țineau să le arate francezilor că implicarea forțelor armate aliate într-un conflict în Marea Neagră trebuia evitată, invocând și existența unor „dificultăți tehnice insurmontabile” [17, pp. 693-694].

În cele din urmă, subsecretarul de stat pentru afaceri externe, Alexander Cadogan, s-a raliat poziției exprimate de Sargent, iar Halifax a aprobat respectiva abordare, autorizându-l pe ambasadorul britanic la

Ankara, Knatchbull-Hugessen, să-i informeze pe turci că românii au ridicat problema garanțiilor și că fuseseră deja informați, pe cale neoficială, despre nevalabilitatea acestora în raport cu amenințarea sovietică. Totodată, prin răspunsul oferit, britanicii au ținut cont de poziția Turciei în cursul negocierilor pentru semnarea Tratatului din 19 octombrie, și anume: „guvernul turc a precizat că, în niciun caz, nu poate lua în calcul ostilitățile cu Uniunea Sovietică, ceea ce înseamnă că, dacă am încerca să venim în ajutorul României în cazul unei agresiuni sovietice, nu am putea conta pe utilizarea Strâmtoarelor pentru a oferi ajutor și asistență guvernului român” [18, f. 177].

Britanicii au simțit o reală ușurare aflând „sentința” ambasadorului lor de la Ankara în privința atitudinii Turciei față de problema Basarabiei. Knatchbull-Hugessen le-a transmis superiorilor săi că el era convins doar de existența a două eventualități în care Turcia ar fi putut interveni militar în sprijinul României: a) în cazul în care turcii ar fi fost convinși că un atac sovietic împotriva României ar constitui doar preludiul unei agresiuni sovietice îndreptate împotriva Turciei înșiși și b) dacă Bulgaria s-ar fi alăturat unei agresiuni sovietice împotriva României, deși, chiar și într-un asemenea scenariu, ar fi fost mai curând probabil ca Turcia să se limiteze la acțiuni militare împotriva bulgarilor. În oricare alt context, sublinia ambasadorul britanic, „turcii ar fi privit calm o anexare sovietică a Basarabiei, cu sau fără acordul României” [19, ff. 204-206]. În acea situație, Knatchbull-Hugessen remarcă faptul că turcii le făceau totuși o favoare românilor, evitând să le dezvăluie sovieticilor intențiile lor. Ambasadorul britanic încheia cu aprecierea că sprijinul militar aliat pentru România era posibil doar în cazul în care acesta ar fi fost însoțit de o asistență militară acordată simultan Turciei. Mai precis, dacă Turcia însăși ar fi intrat în conflict, fiind convinsă de inevitabilitatea unui război cu Uniunea Sovietică. În această eventualitate, aprecia el, Ankara ar fi preferat să lupte împotriva sovieticilor pe teritoriul României mai degrabă decât în apropierea Strâmtoarelor.

Foreign Office-ul a primit cu entuziasm această evaluare, pe care a catalogat-o drept „admirabilă”, iar conținutul raportului a fost considerat suficient de „important” pentru a fi prezentat Cabinetului de război de către Halifax, astfel încât Guvernul britanic să-l aibă în vedere la formularea politicilor de nivel înalt [20, ff. 203-206] [21, f. 209]. Ca urmare, guvernul britanic a consemnat faptul că Turcia nu ar fi invocat protocolul nr. 2 al Tratatului menționat în cazul unei agresiuni sovietice asupra României. În plus, se constata că turcii erau „deosebit de dornici” să evite atragerea într-un conflict cu URSS și că n-ar fi intervenit

în sprijinul României în cazul unui atac sovietic. De asemenea, era improbabil că Turcia ar fi permis cel puțin tranzitul navelor britanice și franceze destinate să sprijine România, decât dacă ar fi fost pe deplin convinsă că intențiile sovietice nu se limitau la România, ci vizau extinderea agresiunii, caz în care Ankara considera inevitabil un război turco-sovietic [22, f. 107].

În aceste condiții, atunci când Tilea s-a prezentat din nou la Cadogan, pe 15 noiembrie 1939, pentru a afla, încă o dată, poziția britanicilor în raport cu posibilitatea extinderii valabilității garanțiilor din 13 aprilie împotriva Uniunii Sovietice, sub pretextul clarificării detaliilor necesare unui raport destinat lui Gafencu, oficialul britanic a putut, cu o siguranță calmă, să-i sugereze ministrului român la Londra să-i transmită lui Gafencu că (dincolo de argumentul deja invocat potrivit căruia garanția britanică, deși formulată în termeni generali, „viza în mod clar, având în vedere circumstanțele negocierii sale, Germania”) orice ajutor pe care Aliații l-ar fi putut acorda României împotriva Rusiei sovietice era, în virtutea realităților geografice, de natură diferită față de cel vizând Germania și depindea în mod esențial de atitudinea pe care ar fi adoptat-o Turcia [23, f. 210].

Ca urmare a acestor evoluții, britanicii, fără a mai coordona cu Parisul forma finală a comunicării, au dezvăluit turcilor răspunsul transmis românilor referitor la valabilitatea garanțiilor Aliaților în fața amenințării sovietice [2, ff. 178-182]. Reacția lui Saraçoğlu la comunicarea făcută de Knatchbull-Hugessen a trădat o evidentă senzație de ușurare cu care turcii au luat act de această formulare de poziție. Ministrul turc de Externe a remarcat cu satisfacție că anticipase această atitudine a britanicilor față de problema Basarabiei. În ceea ce privește România, Saraçoğlu a subliniat că Turcia făcuse deja suficient prin simplul fapt că refuzase să le comunice sovieticilor decizia de a nu interveni în sprijinul României în cazul unui eventual atac sovietic [25, ff. 213].

Francezii au fost vizibil deranjați de faptul că britanicii nu au coordonat cu ei modalitatea de informare a turcilor privind interpretarea garanțiilor acordate României. În opinia lui Daladier, această comunicare a britanicilor comporta riscul de a-i face pe turci să creadă că Aliații ar fi rămas pasivi în fața oricărei agresiuni sovietice în Balcani. În ceea ce îi privea pe români, Daladier insista, în continuare, ca acestora să li se recomande să încerce să obțină, eventual în cooperare cu reprezentanții Aliaților acreditați la Ankara, garanția sprijinului turcesc în fața amenințării sovietice [26, ff. 227-231].

Cadogan i-a recunoscut ambasadorului francez la Londra greșeala de a nu fi convenit asupra unei abor-

dări comune ale Alianților asupra problemei. Pentru a răspunde obiecțiilor formulate de partea franceză, Cadogan a propus ca turcilor să le fie solicitat un acord prealabil privind angajarea în consultări trilaterale în eventualitatea unei agresiuni sovietice împotriva României. Această propunere se fundamenta pe articolul 5⁴ al Tratatului din 19 octombrie 1939, care prevedea că părțile contractante urmau să se angajeze în consultări în cazul oricărei alte agresiuni comise de o putere europeană împotriva alteia, cu excepția situațiilor care ar fi condus la un război în Mediterană (art. 2) sau care erau acoperite de garanțiile din 13 aprilie 1939 acordate Greciei și României (art. 3) [27, ff. 220-222]. În final, britanicii au recunoscut validitatea argumentelor franceze privind necesitatea de a evita să li se creeze turcilor, prin atitudinea afișată de Alianți în problema Basarabiei, impresia că ei ar fi putut invoca Protocolul secret nr. 2 al Tratatului din 19 octombrie 1939 pentru a se eschiva de la orice responsabilitate derivată din acest tratat. În plus, britanicii au admis că francezii aveau dreptate avertizând că Alianții riscu să creeze impresia de lașitate, ascunzându-se în spatele poziției Turciei și transferând asupra acesteia întreaga responsabilitate a deciziei privind sprijinirea României.

În aceste condiții, Orme Sargent și alți oficiali ai Foreign Office au sprijinit propunerea lui Cadogan, cu rezerva că respectivele consultări, în spiritul articolului 5 al Tratatului, nu trebuiau inițiate decât în cazul în care și atunci când agresiunea sovietică s-ar fi produs efectiv. Propunerea consultărilor înainte de acest moment era considerată inacceptabilă pentru Turcia, care deja se arătase satisfăcută de răspunsul neoficial dat de britanici românilor, iar, oricum, astfel de consultări nu puteau să prevadă circumstanțele exacte ale unor evoluții ulterioare. De asemenea, britanicii considerau că românilor nu trebuia să le fie adusă la cunoștință respectiva decizie pentru a nu le alimenta speranțe nejustificate în privința posibilității de a primi un sprijin

⁴ „Articolul 5: Fără a aduce atingere prevederilor articolului 3 de mai sus, în cazul oricăreia dintre situațiile următoare

(1) Agresiunea unei Puteri Europene împotriva unui alt Stat European pe care Guvernul uneia dintre Părțile Contractante Înalte, cu aprobarea acelu Stat, s-a angajat să-l ajute în menținerea independenței sau neutralității împotriva unei astfel de agresiuni, sau

(2) Agresiunea unei Puteri Europene care, în timp ce este îndreptată împotriva unui alt Stat European, este considerată, în opinia Guvernului uneia dintre Părțile Contractante Înalte, o amenințare la adresa propriei sale securități, Înaltele Părți Contractante se vor consulta imediat împreună în vederea unei acțiuni comune care ar putea fi considerată eficientă”.

militar concret. Halifax a aprobat propunerea [28, ff. 223-231] [29, f. 245], iar un memorandum în acest sens a fost remis părții franceze la 4 decembrie 1939 [30, ff. 232-234].

Întrucât, către începutul lunii decembrie, pentru diplomații români devenise destul de clar că Marea Britanie nu intenționa să sprijine România în eventualitatea unui atac sovietic (astfel, la 5 decembrie 1939, Gafencu recunoștea în fața lui Hoare că, în cazul în care România ar fi fost atacată de Rusia, cel mai probabil ar fi fost nevoită să se apere singură) [31], chiar dacă Foreign Office-ul încă evita să dea un răspuns oficial și categoric în această privință, Viorel Tilea a fost rechemat la Ministerul Afacerilor Străine pentru consultări. A fost un gest cu valoare simbolică ce indica intenția statului român de a-și reevalua relațiile cu Marea Britanie.

Înainte de a pleca, Tilea a întreprins pasul pe care a evitat multă vreme să-l facă și i-a solicitat lui Halifax un răspuns oficial referitor la întrebarea formulată de Gafencu cu privire la valabilitatea garanțiilor din 13 aprilie, în contextul amenințării sovietice. Tilea a subliniat că, în cazul unui răspuns negativ, exista riscul ca discursul public din România să fie acaparat de cei care susțineau că Germania trebuia să primească întreg volumul de petrol solicitat, în speranța – de altfel iluzorie – că aceasta ar fi sprijinit România împotriva Uniunii Sovietice.

Deși Tilea s-a arătat convins, în fața lui Halifax, că Turcia aștepta doar un semnal britanic pentru a încheia o alianță militară cu România împotriva sovieticilor, iar Italia ar fi fost și ea dispusă să sprijine România în fața unei agresiuni a URSS, Halifax a respins aceste aserțiuni ca „speculații”. La fel a fost respinsă și sugestia lui Tilea privind posibilitatea utilizării forțelor britanice din Egipt și a celor franceze din Siria în sprijinul României. Halifax a invocat, în acest sens, reticența militarilor britanici de a angaja forțele armate în direcția sugerată de Tilea, atât timp cât, în virtutea ambiguității poziției Italiei, liniile de comunicație nu puteau fi securizate [32, ff. 260-266].

Într-adevăr, poziția Italiei față de o potențială amenințare sovietică la adresa României era greu de deslușit chiar și pentru britanici. În schimb, în ceea ce privea Turcia, funcționarii de rang înalt de la Foreign Office estimau corect că, având în vedere eșecul misiunii lui Saraçoğlu la Moscova, turcii, preocupați în primul rând să evite implicarea într-un conflict cu Uniunea Sovietică, n-ar fi riscat să compromită ceea ce mai rămăsese din relațiile lor bune cu Moscova de dragul integrității teritoriale a României.

În pofida convingerilor exprimate de Tilea cu privire la atitudinea Turciei, la 2 decembrie 1939,

Saraçoğlu îi comunica lui Knatchbull-Hugessen că ar fi „foarte posibilă” o tentativă sovietică de anexare a Moldovei de Est și că se aștepta ca România să cedeze fără luptă, situație în care, aprecia el, n-ar fi fost „mare pagubă”. Cu toate acestea, ministrul turc de Externe se temea de eventualitatea în care România ar fi ales să reziste, motiv pentru care, în efortul de a modera impulsurile expansioniste ale sovieticilor, Saraçoğlu intenționa să continue politica de reținere, evitând să le dezvăluie acestora care ar fi fost atitudinea oficială a Turciei în eventualitatea unei agresiuni împotriva României.

În urma acestor noi evoluții, Halifax a concluzionat că Turcia n-ar fi intervenit în sprijinul României în ce privește Basarabia, însă ar fi putut considera că „interesele sale vitale” erau atinse în cazul în care sovieticii ar fi invadat Gurile Dunării și Dobrogea. Cu aceeași ocazie, ministrul turc de Externe le-a comunicat britanicilor că se aștepta ca sovieticii să-l abordeze în momentul în care ar fi decis să pună în termeni clari problema Basarabiei și a promis că îi va informa pe englezi în cazul în care o asemenea evoluție ar avea loc [33, ff. 257-258]. Cu toate acestea, britanicii au evitat să le comunice turcilor decizia convenită cu francezii de a le solicita să fie pregătiți pentru angajarea în consultări trilaterale, în virtutea articolului 5 al Tratatului din 19 octombrie 1939, în eventualitatea unei invazii sovietice asupra României. Pentru a clarifica definitiv poziția Turciei, britanicii au așteptat prilejul oferit de vizita secretarului de stat al Ministerului turc de Externe, Numan Menemençoglu, din prima jumătate a lunii decembrie 1939 [34, ff. 255-256]. Vizita respectivă le-a oferit britanicilor clarificările mult așteptate. La 7 decembrie, Chamberlain a aflat de la Aras, ambasadorul turc la Londra, că nici măcar o eventuală ocupare sovietică a Gurilor Dunării n-ar fi constituit, pentru Turcia, un *casus belli* [35, f. 295]. Totodată, în cadrul vizitei la Londra, secretarul de stat turc a respins propunerea Aliaiților, susținută cu insistență de către francezi, de a oferi garanții că Turcia s-ar angaja în consultări cu Marea Britanie și Franța, în virtutea articolului 5 al Tratatului din 19 octombrie, în cazul unui atac sovietic asupra României și că, în eventualitatea în care ar fi izbucnit vreun conflict între sovietici și Aliaiții occidentali ca urmare a unui atac al URSS contra României, Turcia ar fi rămas neutră. Mai mult, Numan Menemençoglu i-a sfătuit direct pe britanici să răspundă negativ demersului lui Tilea din 7 decembrie 1939.

Această poziție a fost considerată favorabilă la Foreign Office, în ciuda faptului că, de la București, Hoare, influențat de atmosfera locală, le sugera superiorilor săi necesitatea inițierii imediate a consultărilor

cu Turcia, în vederea stabilirii unui eventual sprijin pentru România în cazul unei agresiuni sovietice [36, ff. 296-298] [37, ff. 245-246].

Hoare și-a exprimat, de altfel, indignarea față de faptul că Menemençoglu își permisesse să ofere un asemenea sfat Foreign Office-ului „din dorința de a demonstra atâta tandrețe față de susceptibilitățile sovietice”. Chiar dacă Hoare avea, în esență, dreptate să afirme că „o ocupație sovietică a Basarabiei ar fi avut cele mai grave consecințe pentru Turcia și Europa în general”, din moment ce era limpede că obiectivul strategic al sovieticilor îl constituiau Strâmtoarele, sugestia turcilor că, odată ocupată Moldova de Est, sovieticii s-ar fi oprit la Prut „sau, cel puțin, aveau să facă o «pauză de ceai» pentru a le da răgaz turcilor să construiască un pod între puterile luminii și cele ale întunericului” părea, în acel context, absurdă [38, f. 42]. Atât turcii, cât și superiorii lui Hoare erau conștienți de intențiile reale ale Uniunii Sovietice, dar sperau să apară circumstanțe favorabile care ar justifica ulterior decizia de a nu risca să încerce a opri la Nistru înaintarea sovieticilor către Strâmtoare și, fără îndoială, speranțele lor au fost până la urmă îndreptățite.

Referitor la atitudinea francezilor față de posibilitatea extinderii valabilității garanțiilor din 13 aprilie pentru a acoperi o agresiune sovietică, aceasta ar putea fi considerată, la prima vedere, loială sau cel puțin favorabilă intereselor României. O asemenea concluzie ar fi însă simplistă. În realitate, francezii urmăreau mai degrabă să păstreze aparențele, fără a-și asuma un angajament ferm privind susținerea României împotriva Uniunii Sovietice. Această poziție a fost exprimată clar de ambasadorul francez la Londra, Charles Corbin, care, la 8 decembrie, i-a declarat lui Cadogan că „guvernul francez era nerăbdător să încurajeze în vreun fel pe cel român. El n-ar fi dorit să meargă într-atât de departe încât să-și asume angajamentul sprijinirii României în eventualitatea unui atac sovietic, dar dorea să dea speranțe mai largi sau generale românilor că, de exemplu, dacă circumstanțele ar fi permis acel lucru, Franța ar sprijini România. Fără o încredere de acest fel, românii puteau dispera, ceea ce ar fi avut un efect extrem de prost asupra Balcanilor”. În realitate, preocuparea principală a Franței era legată de proiectul său de a deschide un front oriental în Balcani și de teama că refuzul categoric al Aliaiților de a promite României sprijin contra sovieticilor ar fi putut compromite această inițiativă, lipsind Parisul de susținerea crucială a Bucureștiului. Deși Daladier și Corbin evitau să aducă în mod direct în discuție proiectul în cauză, conștienți de rezervele britanice, la Londra se înțelegeau pe deplin adevăratele intenții ale Franței. Cadogan, evitând și el o confruntare deschisă, s-a li-

mitat să-i răspundă lui Corbin că Aliții trebuiau să fie foarte precauți în a promite României ceva imposibil de realizat, pentru a nu se confrunta ulterior cu efectele negative ale unei promisiuni neonorate față de statele mai mici. [39, ff. 274-276].

Francezii au continuat însă să insiste ca răspunsul pe care britanicii urmau să-l dea demersului lui Tilea din 7 decembrie 1939 să nu fie unul exclusiv negativ, ci să lase o portiță de „speranță” pentru români. „Speranța” ar fi trebuit să fie condiționată de atitudinea Turciei, sugerând că, în funcție de disponibilitatea acesteia de a coopera cu Aliții, Marea Britanie și Franța ar fi putut adopta o poziție favorabilă României [40, ff. 282-284]. În cele din urmă, și mai ales știind că nu exista niciun risc fiindcă Turcia era categoric ostilă unei asemenea perspective, britanicii au acceptat să le facă pe plac francezilor.

În ședința Cabinetului britanic de război din 8 decembrie, Halifax i-a informat pe membrii guvernului despre demersul lui Tilea din 7 decembrie, făcând referire la considerentele legate de poziția Turciei și a Italiei. Miniștrii britanici, în frunte cu Chamberlain, și-au exprimat convingerea, bazată pe informațiile deținute, inclusiv din convorbirile cu reprezentanții turci, că Turcia n-ar fi intervenit în sprijinul României în cazul unei agresiuni sovietice. În același context, Churchill și-a avertizat colegii că era prematur să se anticipeze formarea unei „alianțe solide” între URSS și Germania. Această observație, corectă de altfel, arată limpede că primul Lord al Amiralității se opunea extinderii valabilității garanțiilor [41, f. 295].

La 9 decembrie, Halifax a prezentat guvernului britanic o ciornă a unei scrisori prin care guvernului român urma să i se solicite să se asigure că Italia ar adopta o atitudine de neutralitate binevoitoare, iar Turcia ar declara război sovieticilor dacă aceștia atacau România. Halifax a fost autorizat să coordoneze cu francezii forma finală a acestui răspuns și să-l instruiască pe Hoare să-l remită românilor chiar dacă agreearea sa cu francezii ar fi eșuat [42, ff. 5-9]. Cerința ca românii să obțină garanția unui angajament militar direct din partea Turciei a fost, la sugestia francezilor, reformulată într-un mod „mai delicat”. În această variantă, României i se cerea doar să asigure „colaborarea Turciei cu Franța și Marea Britanie în vederea sprijinirii României”. Așa cum a precizat Daladier, scopul acestei reformulări nu era de a identifica soluții prin care concursul Turciei să poată fi asigurat și astfel să fie posibilă activarea garanțiilor din 13 aprilie 1939 contra sovieticilor, ci de „a împăca prudența necesară în interpretarea angajamentelor noastre [adică a garanțiilor] cu necesitatea de a nu descuraja la ora actuală guvernul român”. Britanicii au considerat for-

mula acceptabilă [43, ff. 300-305], iar după ce conținutul răspunsului a fost stabilit de comun acord cu francezii, la 12 decembrie [44, f. 264], el a fost remis României în ziua de 13 decembrie 1939. Răspunsul a fost transmis pe cale confidențială, întrucât între timp, Gafencu îl informase pe Hoare că nu dorea sub nicio formă ca Marea Britanie sau Franța să facă vreo declarație publică care ar fi putut fi interpretată drept un răspuns negativ la solicitarea de clarificare a poziției britanice [45].

De altfel, potrivit lui Gafencu, el nu-i dăduse lui Tilea niciun mandat oficial de a solicita vreo precizare oficială a poziției britanice vizavi de garanțiile din 13 aprilie și în raport cu amenințarea sovietică. El motiva demersul lui Tilea prin dorința de a nu reveni la București cu „mâna goală”, în contextul rechemării sale pentru consultări. Faptul că Tilea a acționat iarăși din proprie inițiativă, fără o instrucțiune oficială din partea Ministerului Afacerilor Străine al României, n-ar trebui să-i surprindă pe cei familiarizați cu anumite tendințe ale sale manifestate anterior, adesea lipsite de profesionalism. Aserțiunea lui Gafencu, potrivit căreia Tilea nu fusese autorizat să facă acest demers, este întărită de constatarea că la Paris nu s-a făcut unul identic, așa cum se întâmplase în septembrie, și în pofida faptului că Franța avea aceeași calitate de garant ca și Anglia. Dar poate și mai stranie decât („incorigibilă”, după O. Sargent) conduita lui Tilea a fost cea a lui Gafencu. La 11 decembrie, acesta i-a mărturisit lui Hoare că nu i-a dat instrucțiunile necesare ministrului României la București deoarece „credea și spera că britanicii, francezii și turcii vor veni cu toții în ajutorul României”. Aceasta dovedește că șocul resimțit la București în fața poziției britanice, deși previzibilă, a fost atât de puternic, încât autoritățile române practic refuzau s-o accepte [46, ff. 10-11]. Gafencu și-a legat speranțele de ideea că aderarea României, alături de Anglia și Franța, la rezoluția de condamnare, în cadrul Adunării Ligii Națiunilor, a agresiunii sovietice împotriva Finlandei și de excludere a Uniunii Sovietice din cadrul Ligii, la 14 decembrie 1939, ar fi putut constitui baza unei solidarități „legale și politice” între București, Londra și Paris. Hoare a și raportat la Foreign Office declarație lui Gafencu cum că „la Geneva se crease o situație nouă, definită de solidaritatea țărilor ce au votat [pentru condamnarea agresiunii sovietice] și că el conta „pe o susținere viitoare sporită” din partea Puterilor Occidentale, în condițiile în care „el credea că acele evenimente contribuiau la modificarea atitudinii guvernului britanic [în raport cu amenințarea sovietică la adresa României]” [47, f. 24]. În particular, britanicii au calificat drept „absurde” speranțele lui Gafencu [48, f. 38].

În aceste condiții, Hoare a încercat să sugereze superiorilor săi oportunitatea de a le propune turcilor să evalueze nivelul pregătirilor militare ale României în fața unei eventuale agresiuni sovietice, probabil ca o măsură indirectă menită să creeze premisele unei implicări turcești în sprijinul României. Nu este însă surprinzător faptul că această sugestie a fost respinsă de Foreign Office în baza câtorva argumente. În primul rând, Londra nu voia să le dea turcilor motive de suspiciune că i-ar fi împins în vreun conflict cu sovieticii; în al doilea rând, pentru a nu le alimenta speranțe deșarte românilor cu privire la un potențial sprijin turcesc; și, în al treilea rând, întrucât problema amenințării sovietice era considerată o chestiune care privea în principal România, nu Marea Britanie. În consecință, britanicii considerau că orice inițiativă de abordare a turcilor ar fi trebuit să vină din partea României, poziție pe care au formulat-o expres în răspunsul oficial cu privire la valabilitatea garanțiilor [49, ff. 32-34] [50, ff. 35-36].

Hoare a fost extrem de decepționat de acest răspuns și a reacționat vehement, chiar dacă n-a criticat în mod direct poziția oficială privind garanțiile. În schimb, și-a exprimat frustrarea în legătură cu refuzul britanic de a satisface cererile românești privind livrarea de armament mai sofisticat, în special anti-tanc și antiaerian. La 16 decembrie, el le atrăgea atenția superiorilor săi că n-ar fi fost surprins ca românii să accepte de la nemți o garanție de securitate privind teritoriul României până la Prut și promisiunea de a apăra Prutul de sovietici, în schimbul livrării întregii cantități de petrol solicitate de Hitler. Dintr-o perspectivă asumată românească, avertiza Hoare, „ar fi fost o nebunie” să fie refuzată o astfel de ofertă. Hoare încheia depeșa sa cu avertismentul că „dacă nu facem nimic”, România s-ar dezice de proiectul de distrugere a sondelor de petrol în cazul unei agresiuni germane. Diplomații de la Foreign Office au fost iritați de acest avertisment, șeful Departamentului Sud al Foreign Office, Philip Nichols, remarcând că toate telegramele lui Hoare din acea perioadă „păreau a indica că el este în favoarea extinderii valabilității garanției pentru a acoperi agresiunea rusă”. Sigur că și superiorii lui Hoare de la Foreign Office realizau faptul că, odată cu refuzul britanic, România s-ar fi apropiat inevitabil de Germania, numai că, în economia generală a războiului, acest considerent nu li se părea suficient de important pentru a modifica politica britanică în raport cu URSS sau pentru a livra acel armament pe care-l cereau românii. Este adevărat că la sesiunea Consiliului Suprem Interaliat din 19 decembrie s-a adoptat decizia de a sprijini „material” statele beneficiare ale garanțiilor din 13 aprilie [51,

ff. 190], dar nu s-a ajuns la stabilirea niciunei măsuri concrete în acest sens, situație confirmată lui Tilea și de către Cadogan [52].

Așa cum observa ironic Philip Nichols, „rafturile erau goale”, întrucât în primul rând britanicii aveau mare nevoie de acele arme antiaeriene și antitanc și, în al doilea rând, pentru că Turcia reușise deja, în cursul negocierilor pentru semnarea Tratatului din 19 octombrie, să obțină cantități însemnate din aceste echipamente aflate la mare căutare. Mai mult decât atât, diplomații britanici subliniau că militarii britanici „n-ar fi pus România prima pe lista țărilor balcanice nici pentru resturile de armament care s-or mai fi găsit”. În acele condiții, O. Sargent constata că nimic din ceea ce britanicii ar fi putut oferi sau promite românilor n-ar fi putut concura cu tentația de a apela la Germania pentru protecție împotriva amenințării sovietice [53, ff. 25-30].

BIBLIOGRAFIE

1. Hoare către Foreign Office, nr. 644 din 23 octombrie 1939. În: T.N.A. (The National Archives, UK), f. F.O. 371, d. 23840.
2. Isci, O. Russophobic neutrality: Turkish diplomacy, 1936–1945. A Dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences of Georgetown University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History. Washington. 2014. 299 p.
3. Hoare către Foreign Office, nr. 612 din 17 octombrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
4. Foreign Office către Hoare, nr. 584 din 18 octombrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
5. Roumanian Minister (Conversation). Situation in Roumania; assistance for Roumania in the event of an attack by Russia, și adnotările lui F.D. Brown și P. Broad din 22 octombrie 1939. În: T.N.A., fond F.O. 371, d. 23846.
6. Stoica către M.A.S. În: A.N.I.C., f. Vasile Stoica, vol. I/72. v. 2.
7. Referat at M.A.S. cu privire la adresa secretă nr. 7621/III din 29 octombrie 1939 a Marelui Stat Major al Armatei române cu referință la problema garanțiilor. În: A.M.A.E.R., f. 71/România, v. 7.
8. Hoare către Foreign Office, nr. 686 din 4 noiembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
9. Hoare către Foreign Office, nr. 686 din 4 noiembrie 1939 și adnotările la aceasta ale lui Brown, Bowker, Nichols și Sargent din 6-8 noiembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
10. Knatchbull-Hugessen către Foreign Office, nr. 702 din 2 noiembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
11. Adnotările lui Bowker și Brown din 4 noiembrie și a lui Nichols din 5 noiembrie 1939 la Knatchbull-Hugessen către Foreign Office. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846, nr. 702 din 2 noiembrie 1939.

12. Nichols către Campbell, nr. 2713 din 7 noiembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
13. Proiect de reponse au Gouvernement Roumain, anexă la Corbin către Cadogan din 8 noiembrie 1939 (R 9917). În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
14. Daladier către Corbin, T. nos 2878-2881 din 8 noiembrie 1939. În: D.D.F., nouvelles séries, 1939-1944, v. 1, 2002.
15. Adnotările lui Bowker din 8 noiembrie și a lui Nichols din 9 noiembrie 1939, la Campbell către Foreign Office, nr. 390 din 8 noiembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
16. Minuta lui O. Sargent din 11 noiembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
17. Corbin către Daladier, T. nos 4052-4055 din 22 noiembrie 1939. În: D.D.F., nouvelles séries, 1939-1944, v. 1, 2002.
18. Foreign Office către Knatchbull-Hugessen, nr. 622 din 14 noiembrie 1939, T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
19. Knatchbull-Hugessen către Foreign Office, nr. 736 din 14 noiembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
20. Knatchbull-Hugessen către Foreign Office, nr. 736 din 14 noiembrie 1939, adnotările lui Brown și Broad (16 noiembrie 1939) și Nichols (17 noiembrie). În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
21. Nichols către Knatchbull-Hugessen, 17 noiembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
22. Pr. vb. al ședinței Cabinetului 85(39) din 16 noiembrie. În: T.N.A., CAB 65/2 Original Reference (39) 67-(39) 123, 1939, 1 Nov-27 Dec.
23. Minuta lui Cadogan despre conversația cu Tilea, 15 noiembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
24. Cadogan către Corbin, 20 noiembrie 1939 (R9915/328/37). În: T.N.A., f. F.O. 371, D. 23846.
25. Knatchbull-Hugessen către Foreign Office, nr. 751 din 17 noiembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
26. Memorandumul ambasadei franceze la Londra din 23 noiembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
27. Nichols către ambasada britanică la Paris, 21 noiembrie 1969. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
28. Memorandumul ambasadei franceze la Londra din 23 noiembrie 1939 și adnotările lui Broad (26 noiembrie), Nichols (28 noiembrie) și Sargent (29 noiembrie) la acesta. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
29. Minuta lui Cadogan din 28 noiembrie 1939 cu privire la discuția sa cu Corbin din aceeași zi. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
30. Memorandumul Foreign Office adresat ambasadei franceze, 4 decembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
31. Rome Chancery to War Southern Department, nr. 16/42/40 din 20 februarie 1940. În: A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 3494, r. 283.
32. Halifax către Hoare, nr. 598 din 7 decembrie 1939 (draft). În: T.N.A., F.O. 371, d. 23846.
33. Turkey. Probable attitude in the event of an invasion of Roumania by U.S.S.R.. În: T.N.A., f. F.O., 371, d. 23846.
34. Adnotarea lui O. Sargent din 30 noiembrie 1939 la memoriul lui Bruce Lockhart din 30 noiembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O., 371, d. 23846.
35. Extract from the Cabinet Conclusions 108 (39), 8 December 1939. În: T.N.A., f. F.O., 371, d. 23846.
36. Adnotarea lui Broad din 12 decembrie 1939 la depeșa lui Hoare nr. 839 din 9 decembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O., 371, d. 23846.
37. Foreign Office către Hoare, nr. 773 din 13 decembrie 1939, f. 299; Pr. vb. al ședinței Cabinetului 109 (39) din 9 decembrie 1939. În: T.N.A. CAB 65/2 Original Reference (39) 67-(39) 123, 1939 1, Nov-27 Dec.
38. Hoare către Foreign Office, nr. 845 din 10 decembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23847.
39. Minuta lui Cadogan despre conversația cu Corbin din 8 decembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
40. Memorandumul ambasadei franceze la Paris din 9 decembrie 1939 către Foreign Office. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
41. Extract from the Cabinet Conclusions 108 (39), 8 December 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
42. Extract from the Cabinet Conclusions 109 (39) din 30 decembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23847.
43. Corbin către Cadogan, 10 decembrie 1939 și adnotările lui Cadogan, Sargent și Broad din 11 decembrie la aceasta. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23846.
44. Pr. vb. al ședinței Cabinetului 112 (39) din 12 decembrie 1939. În: T.N.A. CAB 65/2 Original Reference (39) 67-(39) 123, 1939 1 Nov-27 Dec.
45. Hoare către Gafencu, nr. 273/18/39 din 14 decembrie 1939. În: A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, inv. 2468, r. 303.
46. Hoare către Foreign Office, nr. 846 din 11 decembrie 1939 și adnotările lui Broad, Nichols și Sargent din 13 și 14 decembrie. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23847.
47. Hoare către Foreign Office, nr. 361 din 16 decembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23847.
48. Adnotarea lui Broad din 19 decembrie 1939 la Hoare către Foreign Office, nr. 871 din 16 decembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23847.
49. Hoare către Foreign Office, nr. 869 din 16 decembrie 1939, și adnotările lui Brown, Broad și Nichols din 19 și 20 decembrie. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23847.
50. Foreign Office către Hoare, nr. 819 din 22 decembrie 1939. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23847.
51. Copie de pe raportul nr. 1105 din 23.12.1939 al atașatului militar în Franța. În: A.M.A.E.R., F. II Război Mondial, v. 7.
52. Halifax către Hoare, nr. 1 din 2 ianuarie 1940. În: A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 3694, r. 283.
53. Hoare către Foreign Office, nr. 863 din 16 decembrie 1939 și Adnotările lui Nichols din 21 decembrie și Sargent din 22 decembrie la aceasta. În: T.N.A., f. F.O. 371, d. 23847.